

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

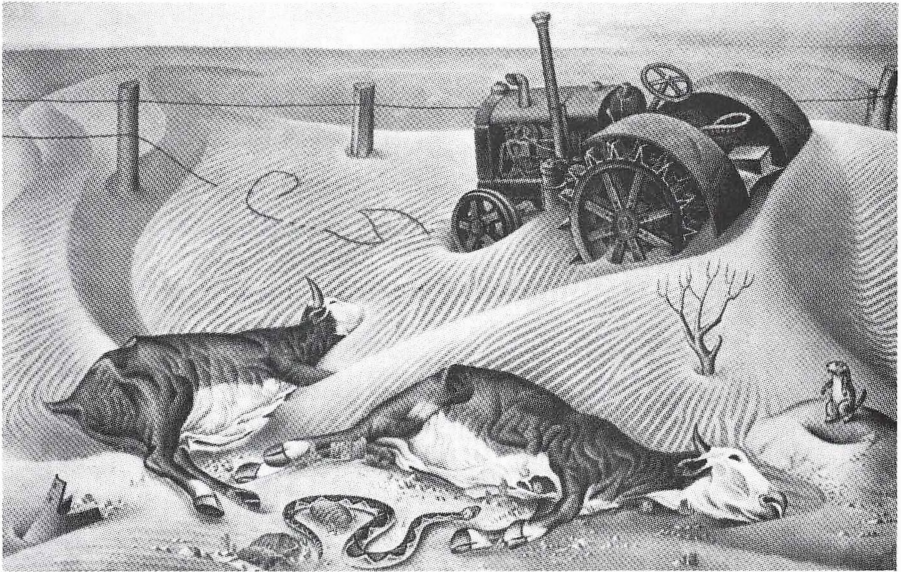
Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

1066 Tidsskrift for Historisk Forskning

23. årgang – nr. 4. marts 1994

1066 Tidsskrift for Historisk Forskning

Adresse

Institut for Historie
Njalsgade 102
2300 København S
Giro 4 18 85 51

Ansvarshavende redaktør:

Svend Honoré
Lundebjerggårdsvej 194, 2.tv.
2740 Skovlunde
Tlf: 42 84 64 14

Redaktion:

Mogens Bak-Hansen
Michael Bregnsbo
Kim Furdal
Jørgen Mikkelsen
Bjørn Wied
Steen Østergaard

Ekspedition:

Bjørn Wied
Parkvej 17
3450 Allerød
Tlf.: 42 27 55 85

Priser:

23. årgang:
Abonnement kr. 155,-
Løssalg pr. nr. kr. 45,-
Ældre årgang: pr. nr. kr. 20,-

Alle henvendelser vedr. adresseændring o.l. bedes rettet direkte til postvæsenet.

Eftertryk tilladt i uddrag, forudsat tydelig kildeangivelse.

Kandrups Bogtrykkeri, København.
ISSN 0106-0627

23. årgang nr. 4

Jette Mackintosh

Politik, kultur og religion i et indvandrersamfund

Hvordan forskelle i immigranternes danske baggrund resulterede i en forskellig reaktion på assimilationens påvirkninger 3

Thorkild Kjærgaard

Økohistorie

Den globale miljøkrise har skabt stigende opmærksomhed om samspillet mellem menneske og natur i et historisk perspektiv 11

Jes Fabricius Møller

Den økohistoriske udfordring

– en kommentar 16

Jørgen Mikkelsen

Den sidste Stude-handel

Baltisk – dansk kornhandel omkring 1800, belyst gennem en usædvanlig skiftesag 19

Michael Bregnsbo

Underdanigst Pro Memoria

– en anmeldelse 29

Indholdsfortegnelse 23. årgang 31

Jørgen Mikkelsen

Ved vejs ende IV

Bagsiden

Forsidefoto:

1930'ernes »dust bowl« påvirkede ikke bare den amerikanske historieskrivning, men også kunsten. Alexander Hogue's »Drouth Survivors« fra 1936 blev anset for at være ødelæggende for Midtvestens omdømme. Forgæves søgte lokale kommercielle interesser at købe billedet for at brænde det offentligt. Fra: Donald Worster: *Dust Bowl. The Southern Plains in the 1930s*. New York, 1979. Læs herom i Thorkild Kjærgaards artikel.

1066 er et tidsskrift, der har til formål at formidle resultaterne af den historiske forskning i bredest mulig forstand. Dette gælder både Danmarks- og Verdenshistorie. Det søges gjort på en måde, der appellerer til både faghistorikere og andre historisk interesserede. 1066 ser det som sin særlige opgave at viderebringe resultaterne af studenterspecialer og Ph.D.-afhandlinger. Redaktionen består af en uafhængig kreds af historikere med tilknytning til Institut for Historie, Københavns Universitet. Tidsskriftet udkommer fire gang årligt.

Politik, kultur og religion i et indvandrersamfund

Hvordan forskelle i immigranternes danske baggrund resulterede i en forskellig reaktion på assimilationens påvirkninger.

Af Jette Mackintosh, Ph.D.

De mange forskelligartede påvirkninger, som fik folk til at træffe beslutning om at udvandre, rubriceres normalt i to kategorier, »push« eller »pull«. Sammenlignet med forholdene i Irland, Sverige og Norge var det kun en forholdsvis lille del af de danske udvandrere, som følte sig »skubbet« ud af de hjemlige forhold.

Pull-effekten var en meget mere betydningsfuld faktor, idet størstedelen af de mere end 300.000 danskere, som udvandrede til Amerika mellem 1840 og 1930, blev tiltrukket af malende beskrivelser af mulighederne og udvandrede for at søge lykken og forbedre deres kår eller slet og ret for at opleve noget spændende. Mange blev hurtigt opslugt og assimileret i det nye land. For en del kom assimilationen imidlertid til at vare betydelig længere, fordi det lykkedes at samle tilstrækkeligt mange på et enkelt sted til at danne en dansk menighed og opretholde nogle af de danske traditioner i en årrække. Der var dog i alle tilfælde tale om en overgangsfase, idet de opvoksede børns amerikanske skolegang og det almindelige samkvem med amerikanske naboer gradvist introducerede det omgivende samfunds sprog og normer.

Nogle ganske enkelte steder lykkedes det at opbygge så livskraftige danske samfund, at man endnu i dag, mere end 100 år efter deres grundlæggelse, kan finde etniske spor. Det største danskernesetlement i Amerika blev i 1868 grundlagt omkring nabolandsbyerne Elk Horn og Kimballton i Iowa. En nøjere analyse afslører, at det,

som ved første øjekast forekommer som to bebyggelser med en homogen indvandrerbefolkning med danske etniske rødder, faktisk består af to adskilte grupper, som nærer en vedvarende reservation overfor hinanden. Årsagen til disse tvetydige følelser, viser det sig, ligger helt tilbage i 1894, hvor en forskellig indstilling til Bibelen og til det verdslige liv sprængte Den danske Kirke i Amerika i en indremissionsk og en grundtvigiansk del. Det medførte splittelse i mange menigheder, og i Elk Horn førte det til, at den indremissionske gruppe overtog kirken, som tidligere havde været fælles for alle, mens grundtvigianerne var henvist til at starte en ny menighed 3 km borte i nabolandsbyen Kimballton.

Forskelle udmønter sig på mange planer

Ved en nærmere undersøgelse baseret på alle folketællinger mellem 1870 og 1925 samt lokalaviser, kirkebøger og andet materiale har tydelige forskelle på adskillige områder kunnet påvises mellem de to grupper. Årsagerne til disse forskelle skal ikke alene søges i de religiøse divergenser, men skyldes også den kulturelle og socio-økonomiske påvirkning, som immigranterne medbragte fra Danmark.

I de første mange år klarede flertallet af farmerne i den grundtvigianske menighed sig således økonomisk betydelig bedre end hovedparten af farmerne i det indremissionske Elk Horn. For enkelte kan forklaringen være, at en medbragt arv gjorde

etableringen nemmere, men for hovedparten, som på linie med andre immigranter måtte begynde som jernbanearbejdere eller landbrugsmedhjælpere, skal årsagen sandsynligvis findes i, at mange af de grundtvigianske immigrantfarmere havde deres rødder i den danske gårdmandsstand, ofte som yngre sønner uden udsigt til at få egen jord på hjemegnen. Mange af dem havde i deres ungdom fulgt den almindelige tradition for gårdmandssønner og tilbragt nogen tid på højskole og/eller landbrugsskole. En del af dem havde også før deres emigration oplevet den store omlægning i dansk landbrug, hvor faldende kornpriser fik driftige landmænd til at lægge mere vægt på animalske produkter. Dette havde givet dem en grundlæggende viden om landbrugsdrift, som kom til at betyde, at de små gårde, som de købte eller forpantede i Iowa, og som ikke var større end de tilsvarende i det indremissionske område, blev mere rationelt drevet med et intensivt husdyrbrug og gav et bedre udbytte. De fleste af de indremissionske farmere havde en baggrund i Danmark som tyende og landarbejdere, som ikke gjorde dem specielt egnede til at drive egen bedrift, og det kom for hovedparten af dem til at være en årrække, før de havde gjort tilstrækkeligt mange erfaringer og var blevet lige så dygtige som deres grundtvigianske naboer. Endnu i perioden 1915 til 1925 viser forskellige oplysninger, at både indtægter og ejendomsværdier blandt farmerne i Kimballtons omegn i gennemsnit lå næsten dobbelt så højt som omkring Elk Horn.¹⁾

Også på det demografiske område var der forskelle mellem de to grupper, idet kvinderne i det grundtvigianske Kimballton ved folketællingen i 1910 i gennemsnit

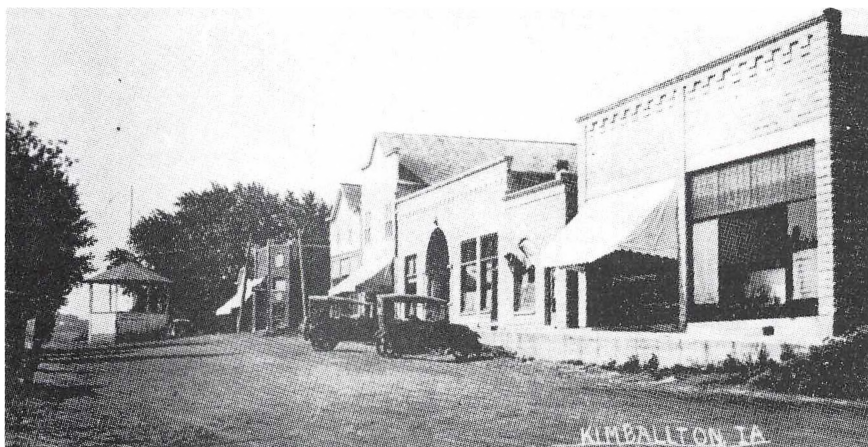
havde mere end 2 børn færre end kvinderne i Elk Horn, ligesom tidspunktet for sidste barns fødsel lå ca. 5 år tidligere i Kimballton end i Elk Horn og ca. 5 år før kvindens normale fertilitetsophør. En helsides annonce i Højskolebladet for 1889 for bogen »Om den seksuelle hygiejne« med omtale af 7 forskellige metoder til at undgå svangerskab viser, at dette emne ikke var tabu i de grundtvigianske kredse, og – selvom det er usandsynligt, at selve bogen er nået ud på prærien i Iowa – peger begge de nævnte faktorer på, at kvinderne i Kimballton allerede omkring århundredskiftet havde en viden om børnebegrænsende metoder, som var utænelig for de indremissionske familier i Elk Horn.²⁾

Kildematerialet viser ligeledes, at der var store forskelle i det kulturelle liv i de to samfund til trods for, at de begge var befolket med danske immigranter og kun ligger 3 km fra hinanden. Alt foregik, som man skulle forvente det ud fra den meget forskellige indstilling til verdslige fornøjelser, som de to menigheder repræsenterede. For tilhængere af Andre Mission var alle alkoholiske drikke syndige, og dans og anden underholdning ansås ikke for passende. Grundtvigianerne, derimod, havde ikke noget imod et glas i ny og næ, og dans, især folkedans og underholdning i form af oplæsning eller foredrag var en del af hele den brede kultur, som udgjorde det folkelige islæt af grundtvigianismen.

I Elk Horn kan der, udover en stor sammenkomst med stærkt dansk præg hvert år den 4. juli, den amerikanske uafhængighedsdag, kun findes meget få spor af kulturelle begivenheder – en enkelt koncert og en filmforevisning findes derannoncer for. I Kimballton, derimod, var der et livligt foreningsliv og mange foredrag og

1) De enkelte forskelle er nærmere beskrevet i: Jette Mackintosh: *Danskere i midtvesten. Elk Horn-Kimballton bosættelsen 1870-1925*, Akademisk Forlag, 1993, samt i tidligere publicerede artikler. Om det økonomiske emne, se f.eks. J. Mackintosh: *The Lure of Prosperity. Economic Development among Danish Immigrants to Iowa*, i: *On Distant Shores. Proceedings of the Marcus Lee Hansen Immigration Conference*, Aalborg, 1992.

2) J. Mackintosh: »Little Danmark« on the Prairie: A Study of the Towns Elk Horn and Kimballton in Iowa, *Journal of American Ethnic History*, Vol. 7, No. 2, 1988.

Mainstreet, Kimballton, i årene lige omkring 1. verdenskrig. Bilerne står sandsynligvis foran T.G. Mullers General Store.

koncerter. I 1916 var Betty Nansen på amerikaturné, og hun optrådte to gange med to måneders mellemrum i byen. Der var jævnligt aftenunderholdning med musik, sang og oplæsning i Kimballtons Kvindeforening, og der var koncerter med Kimballton-orkestret, som eksisterede fra 1900 til engang i 1930'erne. Byen havde en folkedansforening og en dansk læsekreds, og i næsten 50 år satte Kvindeforeningen et amatørskuespil op på dansk hvert år. Det foregik sidste gang i 1954. Fra avisomtalen kan man fornemme, at det danske sprog på dette tidspunkt ikke længere var i daglig brug. Kun en af skuespillerne var første generations-immigrant. »He gave a delightful performance with his masterful Danish,« hedder det. Et par andre, som var anden generation, spillede deres roller »in a natural everyday manner«, mens resten sagde deres replikker korrekt, men »one felt more aware that they had memorized and were speaking the words correctly, rather than fluently and in a natural manner.«³⁾

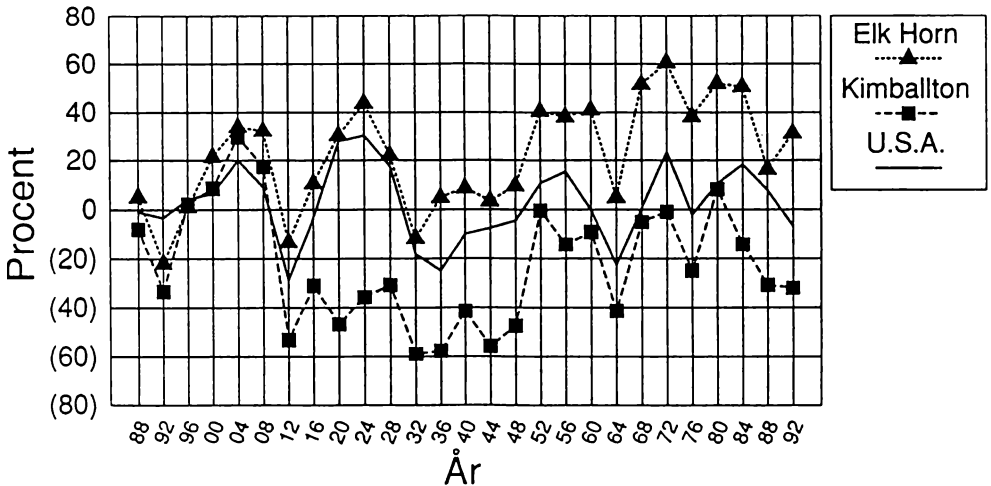
Af denne og andre kilder fremgår det,

at i årene efter anden verdenskrig blev antallet af familier, som endnu anvendte dansk sprog stadig mindre, og sprogovergangen var næsten fuldstændig. Det grundtvigianske samfund havde ellers kæmpet hårdt for at bevare det danske sprog, og endnu i 30'erne begyndte mange børn i skolen uden at kunne andet end dansk. Man var dog begyndt at tilbyde gudstjenester på engelsk for at bibeholde de familier, som ikke ønskede at tale dansk, i menigheden, og omkring 1940 var antallet af danske og engelske gudstjenester lige stort. Den sidste ordinære gudstjeneste på dansk blev holdt i 1961, hvor en præst, som ikke talte dansk, tiltrådte, men der er endnu så stor interesse for sproget, at kirken i Kimballton var stuvede fuld, da en besøgende præst prædikede på dansk i 1991.

I Den forenede Kirke, som den indremissionske gren af Den danske Kirke i Amerika kaldte sig efter splittelsen i 1894, havde man en helt pragmatisk holdning til sprogbevarelsen. Dansk skulle kun benyttes så længe, det var nødvendigt for at nå

3) Kimballton Centennial 1883-1983, s. 59.

Præsidentvalg

Det kan aflæses af figuren, som viser forskellen mellem de republikanske og demokratiske stemmeprocenter, at i årene frem til 1952 stemte befolkningen i Kimballton betydeligt mere demokratisk end det nationale gennemsnit, mens Elk Horn fulgte dette ret nøje, og endda stemte for den demokratiske Roosevelt i 1932 på grund af hans planer om at afhjælpe depressionen med »New Deal«-programmet. Efter Eisenhovers jordskredssejr i 1952, hvor stemmeafgivningen i Kimballton kun lige akkurat holdt sig på den demokratiske side med 125 stemmer til Adlai Stevenson mod 124 til republikaneren Eisenhower, blev det i årene derefter Elk Horn, som fjernede sig fra det nationale gennemsnit ved at blive endnu mere republikansk end dette.

de nye immigranter, men ikke som noget princip. I Elk Horn holdt man derfor op med at undervise børnene på dansk i specielle ferie- og søndagsskoler allerede inden 1. verdenskrig, og man indførte tidligt engelske gudstjenester foruden de danske. Den sidste gudstjeneste på dansk blev afholdt i 1948.⁴⁾

Forskelligt politisk tilhørsforhold

De to samfund udviklede efter en årrække også et forskelligt syn på de politiske partier. Så tidligt som i 1904 kommenterede

en amerikaner, John J. Louis, i en beskrivelse af de forskellige nationaliteter i området, at »Among the Danes the political parties offered a segregating influence. The Lutherans were Democrats; the Adventists and Baptists were Republicans.« Om indstillingen til Prohibition – det totale spiritusforbud – skrev han, »When the prohibition question was before the people, church affiliation seemed to have had some bearing on politics. The Lutherans were for beer, while the Baptists were for no beer.« Han har tydeligvis ikke kendt til den forskel, der var på de indremissionske og de grundtvigianske lutheranere, hvor

4) Elk Horn Lutheran Church 1875-1975 samt for en nærmere beskrivelse af hele problemstillingen: J. Mackintosh, 1993, s. 115ff.

netop indstillingen til alkohol gav problemer mellem de to grupper. Hvis han havde talt de missionske sammen med baptisterne, havde hans beskrivelse været helt korrekt. Så tidligt som i kirkebogen fra 1886 kan man registrere strid om dette emne: »Det blev enstemmigt vedtaget, at Menigheden skal gjøre hvad den kan, for at faa Saloonen ved Kimballton lukket«, hed det, og der blev nedsat en komité på tre mand til at tage sig af sagen. Det følgende år rapporteredes det, at »Saloonen var lukket og Manden var arresteret.«

Den amerikanske historiker Paul Kleppner⁵⁾ har gennem studier af det politiske tilhørsforhold for forskellige etnokulturelle grupper blandt immigranterne i Midtvesten fundet en generel tendens til, at pietistiske grupper især stemte republikansk, mens andre grupper, som han kalder ritualister, fordi det bl.a. inkluderer katolikkerne, stemte demokratisk. Kleppner mener ikke, at årsagen til denne forskel skal findes i økonomiske forhold, men at den skyldes de værdinormer, som fandtes i de enkelte religiøse/etniske grupper. For pietister indebar dette en personlig aktiv tro og en from livsførelse med forsøg på at omvende andre til den rette tro. For ritualisterne var det vigtigste opretholdelsen af den rette tro og den personlige etiske holdning, som troen gav, og de var mere parate til at acceptere verden som den var.

I sig selv var disse værdinormer ikke politiske, men det dominerende emne på den politiske scene bl.a. i Midtvesten i de 100 år mellem 1830 og 1930 var spørgsmålet om fuldstændigt spiritusforbud, Prohibition. Det var naturligt for en dansk immigrant med stærke indremissionske synspunkter imod alkohol at støtte det republikanske parti med dets målsætning om forbud mod alle alkoholiske drikke og dets moralske holdning. For grundtvigianerne var det demokratiske parti et pas-

sende ståsted med dets mere liberale synspunkter, som var imod regeringsindgreb på dette og andre områder.

Som det fremgår af figuren, er det imidlertid ikke kirkesplittelsen i 1894, som får denne forskellige politiske holdning til at udkrystallisere sig i stemmeafgivelsen. De to samfund stemmer endnu ved valget i 1912 ret ens, men på dette tidspunkt lægges kimen til den senere forskel. Theodore Roosevelt, som havde været republikansk præsident efter mordet på præsident McKinley i 1901 og var blevet genvalgt til perioden 1904-08, besluttede i 1912 at gå ind i politik igen. Han kunne imidlertid ikke få støtte fra den republikanske partiledelse, som valgte at genopstille præsident William Taft. Roosevelt dannede så et nyt parti, the Progressive Party, også kaldet the »Bull Moose« party, som delte det republikanske parti og tiltrak så mange stemmer, at Taft blev slået, og demokraten Woodrow Wilson blev valgt. Både i Elk Horn og i Kimballton stemte et flertal på Roosevelt, og i Kimballton var kun 12 procent for den officielle republikanske kandidat, Taft, mens 25 procent i Elk Horn stemte på ham.

Mens langt de fleste af vælgerne i Elk Horn i 1916 vendte tilbage til det republikanske parti, blev opbruddet i 1912 fra den hidtidige stemmeafgivelse starten på Kimballtons demokratiske præference, således at de to landsbyer for første gang stemte for forskellige præsidentkandidater, og dette er med et par enkelte undtagelser fortsat lige siden.

I 1932 medførte Roosevelt's »New Deal«-planer til afhjælpelse af depressionen, at Elk Horn for en enkelt gangs skyld stemte demokratisk, men ellers skal man helt op til 1980, før de to landsbyer igen stemte for samme præsidentkandidat, nemlig da præsident Carters landbrugs politik havde haft så alvorlige følger for området, at selv Kimballton gav Reagan 54

5) Paul Kleppner: The Cross of Culture, New York 1970

procent af stemmerne. Straks ved det følgende valg fik demokraten Walter Mondale imidlertid igen 57 procent af stemmerne, så det var en ren protestdemonstration i 1980 og ikke en vedvarende omvendelse.

Baggrunden for vælgerskiftet

Hvad kan mon være årsagen til det skift, som foregik i Kimballtonvælgernes overbevisning i 1916, og som har fået dem til at stemme anderledes end deres omgivelser lige siden? Bortset fra selve landsbyen Kimballton er hele området, også det county, som Kimballton ligger i, nemlig betydelig mere republikansk end det nationale gennemsnit, så det må være noget specielt for netop denne lille gruppe mennesker.

Som allerede nævnt kan man registrere en forskel mellem de to samfund på en række punkter, og det er tydeligt, at den medbragte kulturelle baggrund har en stærk indflydelse også på den politiske holdning. I den periode, som ledte op til Amerikas indtræden i 1. verdenskrig, var der stærke følelsesmæssige problemer for mange indvandrergrupper, som følte, at Amerika burde forholde sig neutralt. Historikeren Samuel E. Morison udtrykker det således: »Even recent immigrants embraced American isolationism with fervor; the European war represented part of what they had come over to get away from.«⁶⁾ Begge de to præsidentkandidater i 1916 var nødt til at tage hensyn til disse synspunkter i valgkampen, og republikaneren Charles E. Hughes gik stærkt ind for at holde landet udenfor krigen. Demokraten Woodrow Wilson havde som siddende præsident allerede måttet gribe ind ved at udstede et ultimatum til Tyskland om at ophøre med den uindskrænkede ubåds-krig, som havde involveret flere civile amerikanske skibe. Ikke desto mindre lød det demokratiske partis kampagneslogan: »He

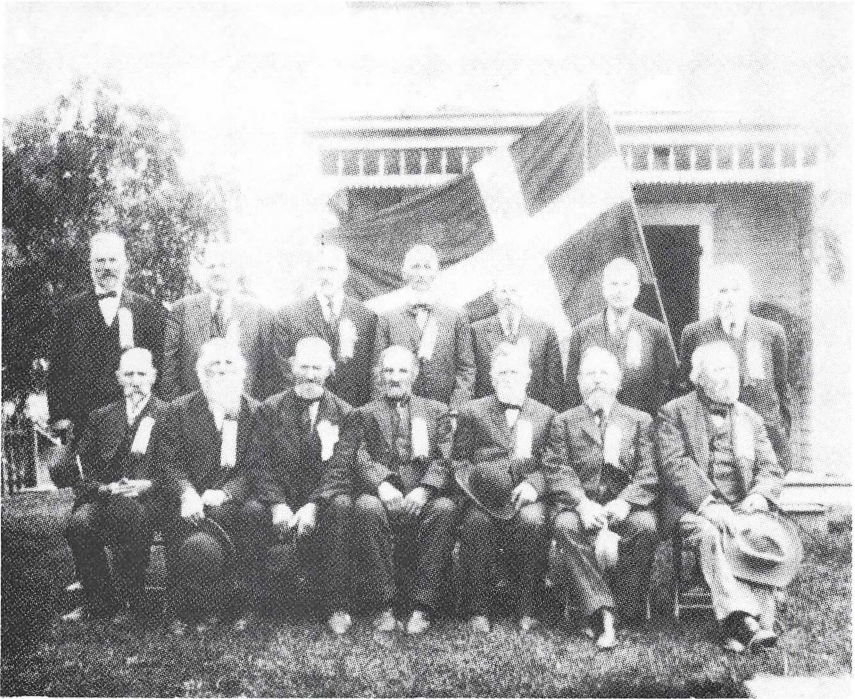
kept us out of war«. Det var uden tvivl nødvendigt på denne måde at spille op til befolkningens stærke følelse mod at blive indblandet i krigen, for alligevel slog Woodrow Wilson kun sin modkandidat med en meget lille margin til trods for den fordel, som den siddende præsident normalt regnes for at have.

I Elk Horn forblev man tro mod republikanerne og gav Hughes 119 stemmer mod 96 til Wilson, mens Kimballton gik massivt ind for Wilson med 51 stemmer mod 27 til Hughes.

I de skriftlige kilder fra Kimballton kan man få en fornemmelse af, hvorfor præsident Wilsons større villighed til at hjælpe med at besejre den tyske arvefjende har haft betydning for, at et flertal gik over til det demokratiske parti. Der var mange immigranter fra Slesvig i byen, og det gamle fjendskab blev ikke glemt. I juni 1914 arrangerede man en stor mindefest i Kimballton, hvor op mod 1000 deltagere fra hele omegnen sang danske sange og købte forfriskninger i anledning af 50-året for krigen mellem Danmark og Tyskland i 1864, mens 14 veteraner fra krigen, heraf 3 fra Kimballton og 1 fra Elk Horn blev foreviget. I juli 1916 blev der ifølge den lokale avis, The Kimballton-Elk Horn Record, afholdt et møde for at samle økonomisk hjælp og moralsk støtte til de berørte landsmænd i Sønderjylland under den europæiske krig. Der blev indsamlet et betydeligt beløb på \$312.

Indflydelsesrige mænd i lokalsamfundet med stærke bånd til fædrelandet har også påvirket stemningen. En sådan var T.G. Muller, født i Brostrup i Sønderjylland i 1873. Han kom til Amerika i 1884 med sine forældre, og familien begyndte som farmere i Nebraska helt fra bunden med at bo i et hus bygget af græstørv. Da han blev voksen flyttede den unge Thorvald efter nogle år som farmer til Kimballton, hvor han oprettede et foderfirma. Fire år sene-

6) Samuel E. Morison: Oxford History of the American People, 1965, s. 849.

Ved en fest i Kimballton i 1914 var det etniske tilhørsforhold til Danmark øverst i bevidstheden, da veteranerne fra krigen i 1864 blev foreviget foran Dannebrog.

Kun 3 år senere sagde en af de samme veteraner, Rasmus Hansen fra Elk Horn, farvel til sin søn foran det amerikanske flag, da han i 1917 sendte ham afsted til krigen i en patriotisk gestus over for sit nye land.

re solgte han det og startede et General Store på byens Main Street, som udviklede sig til at blive et af byens samlingssteder. Her bragte de omkringboende farmere deres æg og kyllinger ind i bytte for købmandsvarer og andre fornødenheder, og forretningen var leveringsdygtig i alt fra sko, isenkram og porcelæn til almindelige kolonialvarer.

T.G. Mullers kærlighed til Sønderjylland gik så vidt, at han efter afslutningen på 1. verdenskrig følte det som en nødvendighed at tage tilbage og hjælpe med at stemme området tilbage til Danmark i 1920. I et brev til sin kone forklarede han hende, at han ikke ville have fred i sjælen, før han havde været »hjemme« og set Sønderjylland befriet for det tyske åg og under dansk herredømme igen. Under 2. verdenskrig organiserede han afsendelsen af over 400 pakker med mad og tøj til Danmark. Hans annonce i lokalavisen lød: »Christmas Package to Denmark \$6,98. Order Now – We pay Postage«. Efter krigen blev han i 1949 dekoreret af Christian X som tak.⁷⁾

Det forekommer sandsynligt, at et samfund med så levende en interesse for hjemlandet har ønsket at støtte det parti, som ikke vendte sig fuldstændigt mod at deltage i krigsførelsen mod Tyskland. Og da hver enkelt først havde gjort sig sin holdning klar, fandt de sig så godt til rette i det demokratiske parti, at det lige siden har krævet ganske særlige omstændigheder for at formå Kimballtonborgerne til at stemme republikansk.

I øvrigt stod begge de to danske samfund helt og fuldt bag beslutningen, da Amerika som nation besluttede at gå ind i krigen i 1917. Både Elk Horn og Kimballton stillede med et stort antal frivillige, og der blev afholdt parader til deres ære, inden de drog af sted med toget.

Hvis man kunne blotlægge de bagvedliggende motiver for disse frivillige, var der dog nok forskelle. For de unge indremissionske mænd fra Elk Horn har patriotismen rettet mod deres nye land sandsynligvis været eneherskende. Deres tanker var hovedsageligt fremadrettede mod den nye tilværelse, som de havde skabt sig. For de unge grundtvigianere fra Kimballton var disse følelser naturligvis også de vigtigste, men de var muligvis blandet med et ønske om at hjælpe med at besejre den gamle fjende, som kunne komme til at true det land, som de stadig følte et kulturelt fællesskab med.

Det må anses for at være et heldigt tilfælde, som har anbragt de to menigheder i hver sin landsby og hvert sit valgdistrikt, således at det har været muligt at opdage denne markante forskel i tilhørsforholdet til de politiske partier. Under normale omstændigheder ville danske immigranternes politiske holdninger naturligvis være lige så umulige at forbinde med deres religiøse overbevisning, som det er tilfældet for resten af befolkningen.

Det vil være spændende at se, om fremtidig forskning vil afsløre andre samfund, hvor noget lignende kan ses.

Jette Mackintosh

7) Kimballton Centennial 1883-1983.

Økohistorie

Den globale miljøkrise har skabt stigende opmærksomhed om samspillet mellem menneske og natur i et historisk perspektiv.

Af museumsinspektør, dr.phil. Thorkild Kjærgaard.

Historieskrivning har altid stået i nøje sammenhæng med den almindelige samfundsudvikling. Saxo var barn af sin tid som Holberg var det af sin, og det 19. århundredes nationalistiske historikere var det af deres. Et tydeligt eksempel på umiddelbar sammenhæng mellem politisk klima og historieforskning så man i 1970'erne, hvor kvindernes stigende vægt i samfundslivet førte til en markant opprioritering af kvindehistorie. Historieforskning og historieskrivning er med andre ord en stadig fornyet dialog for tiden, reflekteret i samtidens spejl. Hvis ellers de almindelige spilleregler for vederhæftig argumentation overholdes, er der intet videnskabeligt betænkeligt i dette. Alle videnskaber, også naturvidenskaberne, er i sidste ende underkastet den samme form for relativitet. Problematisk bliver det først, når man kommer ind på, at der kan dispenseres fra fundamentale intellektuelle spilleregler under påberåbelse af, at man alligevel aldrig kan finde sandheden. Det har man med mellemrum set tilløb til, også blandt danske historikere.¹⁾

To tendenser i moderne historieskrivning

For øjeblikket synes to tendenser, begge tæt forbundet med aktuelle politiske, sociale og økonomiske udviklingstræk, at af-

tegne sig i europæisk-amerikansk historieskrivning. Den første er den neo-nationalistiske retning, som blusser op især i de nye stater i Østeuropa og i Baltikum. I mere spiselige varianter finder man neo-nationalismen i den interesse for national og etnisk identitet, der kan spores overalt i den vestlige verden, og som i Danmark blandt andet har resulteret i firbindsværket *Dansk Identitetshistorie* (1991-92).

Den anden tendens, som aftegner sig, er økohistorien. Økohistoriens baggrund er den verdensomfattende miljøkrise, der strækker sig fra de industrialiserede landes forurenede vandløb og havområder til Amazonas, fra Antarktis til det nordligste Grønland. Denne globale krise består egentlig af to dele. Den første del er den død, der truer millioner af plante- og dyrearter og tusinder af økosystemer, og som, hvis den ikke standses, vil rive tæppet bort under hele skaberværket. Den anden del er den voksende trussel mod de menneskelige kulturer, idet hvert eneste samfund over alt på jorden i disse år må spørge sig selv, hvor lang tid det har igen i et ødelagt og plyndret miljø. Man kan overveje, hvad der er værst, og om der overhovedet vil være nogen fornøjelse ved at leve videre i en verden, som er økologisk nedbrudt, for det tilfælde at det skulle vise sig muligt med forskellige former for tekniske fix og

1. Se f.eks. Henrik Stevnsborgs udtalelser til *Weekendavisen* 25. september 1992 (bogtillægget s. 569-70), jf. også Eric Hobsbawms kritik af den fremstormende irrationalisme blandt historikere, hvoraf flere hævder, »that there is no clear difference between facts and fiction« (*A new Threat to History», The New York Review of Books* Dec. 1993 s. 62-64, citatet s. 63).

Sandstorm i det vestlige Kansas »Black Sunday« den 14. april 1935. Fra Donald Worster: *Dust Bowl. The Southern Plains in the 1930s*. New York, 1979.

atom-teknologi at skabe en niche for menneskets fortsatte eksistens på en ellers smadret planet.

Økohistorie et tværfagligt forskningsområde

Økohistoriens emne er altså mennesket i dets samspil med naturen. Hvor naturen før hovedsagligt har været ekstern i forhold til historikerens interessefelt, bliver den nu en fundamental del af dette. Horison-ten udvides fra toldtariffer, udenrigspoli-tik, kornhandel, diplomatiske breve, køn, kultur, mentalitet, følelser, sociale forhold og klasse modsætninger til også at omfatte et bredt felt af emner strækkende sig fra mikroorganismer, hydrologiske forhold, plantenæringsstoffer, zoogeografi, energi-forsyning og skove til arvelighedsforhold, økosystemer og klimatologi. En økohisto-

risk tilgang indebærer, at den falske kløft mellem naturvidenskab og humaniora, som vi har fået i arv fra 1800-tallet, overskrides.²⁾

Dette rejser en række problemer. Dels er det vanskeligt at gabe over alt, dels bliver historikeren ikke altid mødt med velvilje, idet mange fagspecialister – især inden for naturvidenskaberne – meget skal have sig frabedt, at nogen bruger deres resultater i nye sammenhænge. Der kan imidlertid komme fremragende resultater ud af det, således som erfaringerne helt tilbage fra 1930'erne viser. Det var i disse år, at de første eksempler på økohistorie dukkede op i Amerika, karakteristisk nok som en aktuel reaktion på »dust bowl'en«, de store sandstorme, der som en økolo-gisk katastrofe ramte Midtvesten i 1930'er-ne. Blandt de førstegenerations økohisto-rikere, som stadig huskes, kan nævnes

2. Se i øvrigt Donald Worster, »Environmental History. An Introduction«, *Arbejdsblad* nr. 11 (1993) (Menneske & Natur, Humanistisk forskningscenter, Odense Universitet).

Kansas-historikeren James C. Malin (1893-1979).³⁾

Med den vellykkede økologiske genopretning, som USA oplevede i årene umiddelbart før 2. verdenskrig (som en integreret del af Roosevelts New-Deal), tog de umiddelbare miljøtrusler af, og økohistorien blev trængt til side af andre, mere påtrængende emner, udløst af 2. verdenskrig og den kolde krig. En sen udløber af 1930ernes økohistoriske litteratur er den fremragende, nu næsten glemte bog af Fairfield Osborn, *Our Plundered Planet* (1947, da . udg. *Vor udplyndrede Jord*, 1949).

I 1950erne, hvor fremskridtet tilsyneladende ikke lod sig standse, var økohistorien sat på vågeblus, indtil den i 1962 fik en ny start med med Rachel Carsons *Silent Spring* (da. udg. *Det tavse forår* 1963). Carson påpegede blandt andet, at de mange pesticider, der siden 1930erne var sluppet ud i naturen, udgjorde en tiltagende trussel mod miljøet, ligesom hun var en af de første, som påpegede farerne ved den begyndende udtømmning af grundvandsressourcerne i den industrialiserede verden. En anden klassiker, som fremkom i 1960erne, var den danske økonom Ester Boserups *The Conditions of Agricultural Growth* (1965). Med sine originale overvejelser om sammenhængen mellem befolkning, ressourcepres, teknologi, produktionsform, miljø og arbejdstid kom Boserup, der publicerede sin bog i Amerika, til at spille en vigtig rolle for den nyorientering af historien, som var ved at bane sig vej på den anden side af Atlanten. Siden er økohistorien vokset op til en stadig mere omfattende disciplin, og i USA er der i de seneste år udkommet en række bøger, hvor forholdet mellem naturgrundlag og menneske behandles i store sammenhængende synteser. Blandt de bøger, som

straks har fået karakter af neo-klassikere, kan nævnes Donald Worsters *Dust Bowl. The Southern Plains in the 1930s* (1979) og Alfred W. Crosbys *Ecological Imperialism. The Biological Expansion of Europe, 900-1900* (1986). Førstnævnte bog beskriver, hvorledes et dereguleret, kapitalistisk landbrug udløste det 20. århundredes første store miljøkatastrofe; sidstnævnte omhandler de vidtrækkende biologiske og økologiske konsekvenser af de europæiske invasioner af Amerika, Australien og New Zealand («opdagelserne»). Forskellen mellem disse værker og mere traditionelle historiske afhandlinger springer i øjnene. Det gælder problemstillingerne, det gælder analysen, ja det gælder helt ned til litteraturhenvisningerne, der bugner med titler, man hidtil kun sjældent har truffet i historiske arbejder. Hyppige henvisninger til *Annual Review of Ecology and Systematics*, *Science*, *Bioscience*, *Proceedings of the California Academy of Sciences* og meget mere af samme slags afspejler den encyclopædiske brug af den samlede vidensmasse, som karakteriserer økohistorien. Men hermed bortfalder også enhver idé om at ville have læst alt, før man sætter pen til papiret, og nogle mener allerede af den grund at kunne afvise det hele.⁴⁾

I 1980erne har økohistorien, der i det væsentlige stammer fra Amerika – omend den på forskellig måde er blevet foregribet i Europa blandt andet af Annales-skolen – fået fodfæste i den gamle verden. En af de mest ambitiøse bøger inden for feltet er den engelske historiker Clive Pontings *A Green History of the World* (1991, da. udg. *En grøn verdenshistorie* 1992). På nogle få hundrede sider lykkes det Ponting at behandle menneskehedens historie fra begyndelsen for ca. 2 millioner år siden over de to store brud-overgangen til landbrug

3. I 1984 udsendtes en antologi af James C. Malins skrifter: *History and Ecology. Studies of the Grassland* (udg. Robert P. Swierenga). Lincoln NE/London.

4. *Fortid og Nutid*, 1992, s. 16-57, specielt s. 23-33, jf. *Fortid og Nutid*, 1993, s. 21-29.

for ca. 10.000 år siden (»den neolitiske revolution«) og den industrielle revolution for godt 200 år siden – frem til i dag med de konsekvenser, denne udvikling har haft for miljøet og for samfundenes grundlæggende sociale, politiske og ideologiske strukturer.

Økohistorie i Danmark

I Danmark har økohistorien haft svært ved at slå igennem. Der blev gjort et forsøg på at få økologien ind i historieforskningen på en konference, som blev afholdt på Historisk Institut, Københavns Universitet, i 1981,⁵⁾ men virkningerne var begrænsede. En årsag hertil var uden tvivl, at det landbrugshistoriske forskningsmiljø, som er et typisk afsætsområde for økohistorisk forskning, op gennem 1980'erne var yderst fjendtligt over for nye tanker. Jeg formoder, at denne fjendtlighed blandt andet skyldtes, at det etablerede landbrugshistoriske forskningsmiljø var (og måske stadig er) snævert forbundet med det agro-industrielle komplekse. Store ressourcer blev fra denne side sat ind på at opretholde det traditionelle syn på landbrugets udvikling, blandt andet ved sponsorering af en omfattende publikationsvirksomhed, først og fremmest det stort anlagte firbindsværk *Det danske landbrugs historie* (1988) i anledning af 200-års jubilæet for stavnsbåndets ophævelse.⁶⁾ Den økohistoriske forskning måtte foregå andre steder. De to første danske økohistoriske monografier er Peter Christensens makrohistoriske studie over Mellemøsten, *The Decline of Iranshahr. Irrigation and Environments in the History of the Middle East 500 B.C. to A. D. 1500*

(1993), og min egen *Den danske Revolution 1500-1800. En økohistorisk tolkning* (1991).

Økohistoriens forklaringskraft

Økohistoriens baggrund ligger i tidsånden. Dens styrke ligger i, at den giver sammenhængende svar på de spørgsmål, som folk stiller sig selv og samfundet i dag, og at den formår at opbygge argumenter, som gør forløbene over tid til andet end blot begivenheder, der følger efter hinanden i banal kronologisk forstand. Dette gælder for Peter Christensen, som med sine studier over kunstvandingsystemernes udvikling i Mesopotamien har formået at trække en rød tråd gennem det flimmer af religiøst virvar og erobrerkrige, der ellers møder den sagesløse læser, som vover sig ind i Mellemøstens historie. Noget lignende er tilstræbt med min egen bog. Det er jo ikke kun Mellemøstens historie, der er forvirrende. Det gælder også vort eget lands historie. Skal man dømme efter værker som *Politikens Danmarkshistorie* fra 1960'erne og dennes senere efterfølgere, så hænger 15-, 16- og 1700-tallets danske historie sammen som varerne på hylderne i et supermarked. Man kan gå højre om, man kan gå venstre om. Man ender med det samme i indkøbsvognen, og prisen ved kassen er den samme.

Forskningsestablishmentet og økohistorien

Det er tit blevet beklaget, at dansk historieforskning har svært ved at påkalde sig interesse i udlandet. I denne sammenhæng

5. *Fortid og Nutid*, XXIX, 1981-82, s. 549-625.

6. En betingelse for at være medarbejder ved *Det danske landbrugs historie* var, at man ikke på noget tidspunkt var blevet fanget i at ytre tvivl om selvejets velsignelser. Sindelagskontrollen var lagt i de bedste hænder, nemlig hos Landbrugsrådets præsident H. O. A. Kjeldsen, der også sad på penge-kassen. Se *Tidsskrift for Landøkonomi*, 179. årgang, juni 1992, s. 91. I strømmen af jubilæumsskrifter, som udkom i 1988, slap kun et enkelt problematiserende bidrag gennem nåleøjet, nemlig en 3 1/2 sider lang artikel af Troels V. Østergaard i Nationalmuseets udstillingskatalog, *På Herrens Mark* (red. John Erichsen m.fl.). Efter det mig oplyste, udløste dette voldsom vrede i sponsorgruppen.

kan der være grund til at gøre opmærksom på økohistorien som et felt, hvor udforskningen af dansk historie hæver sig over det nationale og får almen interesse.

Om forsknings- og universitetsetablishmentet vil gribe denne chance er straks en anden sag. Økohistorien er nemlig, og ikke ganske med urette, under mistanke for ikke at være fuldstændig systemtro. Den er den måske eneste tilbageværende oppositionelle lomme inden for en ellers velfrettet og disciplineret historiker verden. Økohistorien gør ikke blindt reverens for markedsøkonomi, privatisering, global frihandel, vækst og vestlig demokrati. Og den

billiger ikke ødelæggelsen af jord, dyr, planter og menneskelige samfund som en beklagelig, men uundgåelig biomstændighed ved det eneste sande, det eneste politisk korrekte system, den globale, uindskrænkede monopolkapitalisme.

Thorkild Kjærgaard

I 1989 stiftedes »The European Association for Environmental History«, som udsender et »Environmental History Newsletter«. Interesserede kan henvende sig direkte til »The European Association for Environmental History« eller til foreningens danske korrespondent, som er forfatteren til ovenstående artikel.

»Danske Bønder fra omtrent Aar 1800«, gengivet efter: Nordens Historie. Populært fremstillet ved Niels Bache, bd. 5, 1887. Bache's værk er en typisk repræsentant for den traditionelle landboreform forherligende historiskrivning. Økohistorisk forskning giver en helt anden vurdering af dette reformkompleks.

Den økohistoriske udfordring

– en kommentar

Af stud. mag. Jes Fabricius Møller

Med sin økohistorie har Thorkild Kjærgaard sat sindene i bevægelse på en måde, der ellers næsten kun ses i forbindelse med historievidenskabens behandling af besættelsestiden. Det er en usædvanlig disputats, han har begået. For det første omhandler den en meget lang periode fra 1500-1800, ja faktisk hævder den at sige noget nyt om hele Danmarks-historien fra Middelalderen til idag. For det andet hævder den at have bud til vore dages mennesker. Kjærgaard mener, at vi kan lære af historien, og udtaler sig om moderne miljøpolitik på en måde, der ville få Per Stig Møller til at se rødt. Det er et modigt synspunkt, der meget sjældent hævdes i et akademisk miljø, hvor man gerne lægger vægt på de store vanskeligheder, der er forbundet med at drage paralleller mellem fortid og nutid.

Hver ny generation skal have sin egen Danmarkshistorie, mener i hvert fald Politikens Forlag. Kjærgaards »Danmarkshistorie« falder smukt i tråd med tidens økologiske tanker og dommedagsforventning, og som sådan har han fået usædvanlig megen omtale i de danske medier. Disputatsen er anmeldt i *American Historical Review* 97, 1992¹⁾ og er (i en redigeret version) under udgivelse på engelsk.

Det egentlige empirisk-videnskabelige indhold, der berettiger tildelingen af dok-torringen, er lige så specifikt som værket sigte er bredt: udbredelsen af kulturkløver i 2. halvdel af 1700-tallet. Det er fortolkningen af dette materiale, der er den egentlige kerne i debatten om disputatsen: Hvad kom først; kulturkløveren eller landboreformerne? De fleste kritikere hævder, at Kjærgaards eget materiale med al tydelighed viser, at kulturkløveren først var udbredt meget sent. Det benægter Kjærgaard sådan set ikke, men siger også, at landboreformerne ikke *forklarer* kulturkløverens gennembrud, der også ville være kommet istand *uden* landboreformerne – ja, faktisk fandt sted på trods af dem.

Det er således temaet fra Kjærgaards tankevækkende artikel om »Gårdmandslinien i dansk historieskrivning«²⁾, der genopvækkes. Her forsøger Kjærgaard at afsløre den linie, dansk historieskrivning har fulgt, som liberalistisk ideologi kritikløst overtaget fra gårdmandsklassens selvforståelse. Liberalisterne ser den personlige frihed som årsag til al fremskridt i historien, hvorimod Kjærgaard stiller sig meget kritisk overfor denne 'friheds' sociale og økologiske konsekvenser, og debatten bliver hermed en konflikt af ideologisk tilsnit.

1) Anmeldelser, oppositioner & debat findes bl.a. i: *Fortid og Nutid* 1992 (hft.1), 1993 (hft.1); *Historisk Tidsskrift* 1992 (hft.1); *Historie* (Jysk.Saml. Ny Rk.) 19.4, 1993;

2) *Fortid og Nutid*, Bd. XXVIII, 1979-80

3) Økohistorie har længe været »hot« i USA, og mange danske landbohistorikere har foregrebet den økohistoriske tolkning på den ene eller anden måde: Troels-Lund, Peter Riismøller, Hugo Matthiessen og mange andre. Også *Annales*-skolen kan ses som en proto-miljøhistorie. Se *Fortid og Nutid* Bd. XXIX, 1981-82, som er et temanummer om økologi. Peter Christensen: »Historie og Økologi«, *Historie* (Jysk.Saml. Ny Rk.) 19.3, 1992. F.Roy Willis: »The contribution of the Annales School to agrarian history«, *Agricultural History* vol. 52, no. 4, 1978

Økohistorien har sin rod i den malthusianske tradition,³⁾ der ser på forholdet mellem adgangen til ressourcer og befolkningstallet i sin vurdering af historiens gang. Økologien i Kjærgaards aftapning står i stor gæld til Ester Boserup, der også behandler 16- og 1700-tallets vellykkede forsøg på at kompensere for det øgede pres på de naturlige ressourcer.⁴⁾ Kjærgaard mener, at det stigende befolkningstal kombineret med et øget ressourceforbrug fremkaldte en økologisk krise, der tvang landbruget til økologisk genopretning og dermed produktionsforøgelse i tiden op til og omkring landboreformerne.⁵⁾ Dermed har Kjærgaard gjort sig til talsmand for et alternativ til en klassisk (liberalistisk) økonomisk-teoretisk forklaring på produktionsforøgelsen i denne periode; nemlig den at de stigende priser animerede de frie bønder til øgede investeringer og dermed øget produktion.

Den norske historiker Arnved Nedkvitne mener, at der grundliggende findes tre forklaringsmodeller i historieskrivningen: 1.) Den weberianske/liberalistiske, 2.) den marxistiske og 3.) den økologiske.⁶⁾ Blot fordi marxisterne har rømmet valpladsen betyder det ikke at liberalismen står ene tilbage, som bl.a. Francis Fukuyama har hævdet. Der findes stadig udfordringen fra den økologiske model. Men er de to modeller fuldstændigt uforenelige?

En gængs definition på økonomi er, at den er læren om de begrænsede ressourcer og deres fordeling. På samme måde ser den økologiske tradition på de naturlige ressourcer som en nul-sum. Det må herudfra kunne lade sig gøre at foreslå en inddragelse af de økologiske faktorer i den traditionelle økonomiske forklaringsmodel. Kjærgaard bruger selv økonomiske

begreber om økologi i et interview i Berlingske Tidende (21/7 -93). Vil man foreslå en 'oversættelse' vil *dyrkning af jorden betyde rente eller afkast af den kapital, som naturen udgør. Udpining af de naturlige ressourcer vil svare til at tage af hovedstolen. Økologisk genopretning er tilsvarende en investering, og økologisk balance vil sige at leve af afkastet med overskud til reinvestering.* En meget kort samfundslæring af de to synspunkter vil være, at de stigende priser på korn endelig gjorde den længe tiltrængte økologiske genopretning mulig, uden hvilken en økologisk katastrofe som fx. hungersnød var indtruffet.

Men dermed er økologi ikke reduceret til markedsøkonomi, der netop bygger på at den individuelle aktørs interesser er sammenfaldende med samfundets. Hvad der er en klog investering i traditionel økonomisk forstand, kan vise sig at være uklogt i den økonomiske model, der inddrager de økologiske aspekter i regnskabet. Men den sandhed er som bekendt gammel: »Mergel gør rig Fader, men fattig Søn.« Dvs. at individets frihed ikke kan være historiens eneste drivkraft og dermed ikke stå alene som historikerens forklaringsfaktor. Det er da også forlængst blevet påvist, at det »ufrie« landbrug fra før landboreformerne har kunnet indrette sig med rationelle produktionsmåder.⁷⁾

Som »økonomisk« model får økohistorien også betydelige konsekvenser for forståelsen af de sociale forhold. Kort sagt: hvis verdens goder er begrænsede, må nogle gruppers øgede velstand ofte ske på andre gruppers bekostning. Det er netop, hvad Kjærgaard mener er sket efter landboreformerne. De jordløse blev marginaliserede til fordel for den klasse af selvejerbønder, der udviklede sig til en stærk

4) Ester Boserup: *Population and Technology*, Oxford 1981

5) Den anden grund til at Danmark blev reddet fra fx. fuldstændig afskovning var iflg. Kjærgaard den øgede udnyttelse af stenkul.

6) A.Nedkvitne: »Globalhistoriske Problemstillinger«, (norsk) *Historisk Tidsskrift* 1985. 64(2)

7) Fx.: Karl-Erik Frandsen: *Vang og Tægt*, Esbjerg 1983

interessegruppe i Danmark i forrige århundrede.

Til trods for at det er nemt at afvise Kjærgaard, fordi han måtte have misforstået enkeltheder ved geologien eller andre naturvidenskabelige discipliner, kan man

ikke sidde den økohistoriske udfordring overhørig. Økohistorien kan noget, der ikke umiddelbart lader sig reducere til en af de klassiske forklaringsmodeller.

Jes Fabricius Møller

Et gammelt ordsprog fra Samsø siger: »Der er ikke en bakke så stejl, at en Nordbybonde ikke kan pleje den«. Vel har dyrkningsbetingelserne været helt specielle for husmændene i Nordby, men det er dog et almindeligt træk ved landboreformerne, at husmændene blev fortrængt til de dårligste jorde, ligesom de mistede retten til græsning på overdrevet. (Foto. Nationalmuseet, Hans Stiesdal, 1969.)

Den sidste Stude-handel

Baltisk – dansk kornhandel omkring 1800, belyst gennem en usædvanlig skiftesag

Af arkivarvikar, cand. mag. Jørgen Mikkelsen, Rigsarkivet

I ntet er så skidt, at det ikke er godt for noget. Det ville formentlig have været vanskeligt at få Korsør-rederen Hans Jørgen Stude til at skrive under på det gamle ordsprog. Men sandt er det ikke desto mindre: Hvis han ikke havde begæret konkurs i 1806, ville vi i dag ikke have været i besiddelse af en usædvanligt fin samling dokumenter til belysning af dansk søfart i de turbulente år under Napoleonskrigene. De hændelser, der vil blive omtalt i det følgende, er dog ikke så enestående; der er på mange måder tale om en ganske almindelig korntransport fra en Østersøhavn til Sydvestsjælland. Det bemærkelsesværdige er, at der gik »koks« i den normale arbejds gang. Men først nogle generelle betragtninger om handel og kreditgivning i tiden omkring 1800.¹⁾

De livsvigtige kreditter

Det var af vital betydning for en købmand at kunne opnå rimelige kreditter hos grossisterne. For mange danske provinskøbmænd spillede såvel københavnske stor købmænd som lybske grossister en meget vigtig rolle som vareleverandører og kreditgivere. De pengestærke lybske handelshuse var kendt for deres risikovillige indstilling, men ikke alle satte pris på dette. I 1806 skrev landøkonomen G. Begtrup således: »At være sin egen Herre, og begynde med Lybekkernes Kredit, har noget

Blændende for et ungt Menneske ... Men Erfarenhed lærer og at slige Handlende ere i Grunden ei andet end Lybekkernes Agenterec.²⁾

Mange købmænd var også i stor gæld til lokale godsejere pga. kornopkøb. Desuden var det meget almindeligt, at de handlende i en by havde gensidige udeståender. Dette skyldtes først og fremmest hyppigt forekommende varelån – en ordning, der gjorde, at den enkelte købmand undgik at binde større kapital i varelagre end højst nødvendigt.

De handlende fungerede selv som kreditgivere over for den lokale befolkning. De enkelte fordringer var normalt ikke særligt store, men da hver købmand gerne havde flere hundrede debitorer, kunne de samlede udeståender blive ret så omfattende.

I handel mellem købmænd tjente vekseln som det sædvanlige betalingsmiddel. Det var såre almindeligt, at en køber betalte med en veksle, som han selv havde modtaget fra en tredie person. I det hele taget var pengeformidlingssystemet, både nationalt og internationalt, forbavsende avanceret. En undersøgelse af et par Flensborg-rederiers aktiviteter 1783 – 1812 omtaler således adskillige eksempler på problemfri pengeoverførsler mellem nord- og sydeuropæiske firmaer, der næppe har kendt meget til hinanden, før handelen blev indgået. Disse transaktioner lod

1) Artiklen er blevet til som led i mit ph.d.- projekt »Økonomisk udvikling i Sydvestsjælland ca. 1750 – 1807«. Tak til Flemming Jensen og Kirsten Borg for gode råd.

2) G. Begtrup: Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark, Fyen Langeland Ærø Lolland og Falster II, Kbh. 1806 (repr. 1979), s. 637. Det nævnte tekststid indeholder til dels et citat af assessor Tøttrup.

sig dog kun gennemføre pga. stor tillid til de bankhuse i Hamborg og Holland, der virkede som mellemed.³⁾

Det smidige kreditsystem var imidlertid temmeligt sårbart. I mange danske byer forekom *opbudserklæringer* (konkursbegæring) fra handlende ganske hyppigt. Det tidligere nævnte Begtrup-citat slutter da også med ordene: »selv maa de lade sig nøje med en kummerlig Fordeel, og lyse ofte, liig Meteorer, for en kort Tid.« Der kunne være mange årsager til den sørgelige udgang: skibsforlis, brand, uventede prisfald osv. Men noget tyder på, at en del konkurser kunne være undgået, hvis købmændene havde haft en større faglig viden. Begtrup hævdede i alt fald, at provinsbyernes købmænd generelt vidste alt for lidt om bogholderi, sprog og andre landes lovgivning og økonomiske forhold. »Have de Formue, er deres Synskreds alt for begrændset«, skrev han og tilføjede: »De veed ei at benytte sig af deres Kapitaler, og udvide deres Handel. Uvidenhed medfører Frygtsomhed og ubesindig Speculation.«⁴⁾

Studes første krise

Ligesom mange andre af 1700-tallets købmænd startede Hans Jørgen Stude sin karriere som skipper. Men i begyndelsen af 1790'erne gik han »på land« for at koncentrere sig om handel, værtshushold, lidt agerbrug samt – ikke at forglemme – redevirksomhed. I det meste af sin tid som borger i Korsør ejede han to mindre jægter, der lå i sejldes på Norge, København, Østjylland, Flensborg, Lübeck og Østersøens havnebyer.

I 1798 måtte Stude for første gang indlevere en opbudserklæring.⁵⁾ Han henviste

til en række forhold, som han ikke selv var herre over såsom andre købmænds »Fallsissementer, Søeskade ... og en betydelig Gield min Sal. Moder efterlod sig«. Men i et brev til sine private kreditorer gjorde han opmærksom på, at hvis han gik fallit, og boet følgelig blev sat på auktion, ville aktiverne antagelig blive så små, at der kun ville være få penge til deling.⁶⁾ Stude tilbød kreditorerne en akkord, der gik ud på, at han i løbet af de næste to år ville betale i alt 25% af sin gæld. Der kendes mange lignende akkordordninger, og de fleste af Stude's kreditorer tog da også pænt imod tilbudet. Stude slap stort set for at sælge ud af sine værdier, men vi ved ikke, om opbudssagen har skadet hans ry i lokalsamfundet og blandt handelspartnerne.

En ordre med alternativer

Korsør var det foretrukne ind- og udskibningssted for købmænd i Slagelse; ja, nogle af byens handlende havde ligefrem pakhuse i Korsør. Stude havde nære handelskontakter til en del købmænd i Slagelse, og nu og da fragtede han også varer for handlende i Kalundborg, Skælskør og Korsør.

Stude benyttede sætteskipperne, der tilsyneladende blev ansat for en sæson ad gangen til en på forhånd aftalt hyre. Under togerne betalte skipperne alle udgifter til proviant, told, pakhuseleje, hyre til mandskabet m.v., men til gengæld disponerede de frit over alle fragtindtægterne. Så vidt det kan ses, afregnede Stude normalt med sine skipperne ved årets udgang.⁷⁾

De ofte ret så vanskelige kommunikationsforhold gjorde det også nødvendigt,

3) Ole Ventegodt: Redere, rejser og regnskaber, Flensborg 1989, bl.a. s. 77 og 126 – 27.

4) Begtrup, anf. arb., s. 636.

5) Landsarkivet i København. Korsør byfoged. Skifteprotokol 1776 – 1800, s. 481ff samt Skiftedokumenter 1799.

6) Argumentet er absolut troværdigt. For det første lå salgspriserne ofte meget lavt ved auktioner. For det andet havde fordringer fra det offentlige samt evt. lønkrav højere prioritet end private fordringer, når aktiver skulle fordeles.

7) I Anders Monrad Møller: »Fra Galeoth til Galease«, Esbjerg 1981, nævnes (s. 185 – 86) Studes virksomhed som et eksempel på en gennemført adskillelse mellem købmanden, der ejede skibene, og skipperne, der blot førte dem.

Det hører unægtelig til sjældenhederne, at et skib bliver opkaldt efter en godsejer, men det er tilfældet med Generalleutnant (Joachim Melchior Holten von) Castenschiold. Castenschiold ejede Borreby gods syd for Skælskør, hvorfra han adskillige år solgte store mængder korn til Stude. Og så vidt det kan ses, købte rederen det senere så uheldsramte fartøj for penge, som han havde lånt fra godsejeren. (Maleri af E. Pauelsen, Borreby. Frederiksborg museums billedarkiv, gengivet med tilladelse af hoffæggermester C. H. Castenschiold)

at skipperne havde en del dispositionsfrihed under togeterne. Hvad dette indebar mere præcist, får vi et godt indtryk af ved at betragte en skriftlig ordre, som Hans Olsen Kruuse modtog fra Stude d. 15. juni 1806. Kruuse var skipper på den 9 kommercelæster store jagt »Generalleutenant Castenschiold«. Mandskabet bestod i øvrigt af to matroser.⁸⁾

Ordren blev givet tre dage efter, at Stude havde indgået kontrakt med købmand Andreas Hansen i Slagelse om at hjemtage en hvedeladning fra Danzig for fælles regning. Endnu omkring 1800 var

hvededyrkingen i Danmark meget begrænset, hvorimod Polen havde en lang tradition for eksport af denne og andre kornsorter.

Kruuse fik ordre til at henvende sig til Koustrup & From, hvor han skulle købe en »complet Ladning god Hvede af beste Sort«. Dog fik han også besked »for Resten at købe noget Hør og stribede moderne Lærreder ifald Priserne ere gode«.

Imidlertid vidste Stude, at svenskerne forsøgte at blokere Danzig havn med en fregat. Kruuse blev derfor også præsenteret for et alternativ: Sorgenfrei & Co. i

8) Det følgende bygger på: Korsør Byfoged. Skifteprotokol 1800 – 10, fol. 218ff m.m. samt – især – Skiftedokumenter 1806 – 08.

De vigtigste navne og datoer i »bodmerisagen« 1806

Echard Beck, borgmester og byfoged i Korsør
Martin Joachim Brandt, grosserer i Lübeck
Andreas Hansen, købmand i Slagelse
Wincent Hansen, købmand i Korsør
Koustrup & From, handelshus i Danzig
Hans Olsen Kruuse, skipper i Korsør
Sorgenfrei & Co., handelshus i Libau
Hans Staal Hagen, grosserer i København
Hans Jørgen Stude, reder og købmand i Korsør
Hans Wassard, grosserer i København

- 12.6 Kontrakt mellem A. Hansen og Stude om køb af hvedeladning.
15.6 Studes skriftlige ordre til Kruuse.
22.6 A. Hansen skriver til Brandt. Sorgenfrei & Co. anmoder Koustrup & From om fremsendelse af kreditiv.
25.6 Brandt sender kreditiv til Koustrup & From.
26.6 Kruuse udsteder konossement i Libau.
27.6 Brandt afgiver »ordrebekræftelse« til A. Hansen og har forinden sendt kreditiv til Sorgenfrei & Co.
01.7 Kruuse udsteder bodmeribrev. Koustrup & From skriver til A. Hansen efter samme dag at have modtaget Brandts brev fra d. 25.6.
22.7 Staal Hagen anmoder W. Hansen om at være kommissionær.
24.7 Notarialforretning hos Stude og Kruuse m.h.p. oprævning af bodmerisum. Skib og ladning bringes under arrest.
25.7 A. Hansen beder Beck om at stille sagen i bero indtil videre.
26.7 Staal Hagen afviser overfor W. Hansen at kende til væksel fra Brandt.
28.7 Fra København skriver A. Hansen til Beck og Stude efter at have skaffet penge til veje hos en jødisk vekselerer. Pengene beror hos Wassard.
05.8 Staal Hagen meddeler W. Hansen, at Wassards betaling ikke er tilstrækkelig. I Korsør forligskommission erkender Stude og Kruuse, at arrestforretningen er lovlig. W. Hansen fortæller dette til Staal Hagen.
12.8 Staal Hagen meddeler W. Hansen, at sagen ikke længere kan henstå uafsluttet, men må »videre forfølges« på »lovlig Maade«.
13.8 Stude indgiver opbudserklæring.
27.8 Auktioner på skib og ladning begynder.

Libau (i det nuværende Letland). Stude var åbenbart ikke helt klar over, hvad dette handelshus kunne tilbyde, for Kruuse fik lov til at vælge mellem hvede og rug, afhængig af, hvad »der giver meest Fordeel«. Men skipperen måtte ikke glemme at medtage en ladning hør og hampeblår. Det var to af de vigtigste danske importvarer fra Rusland og Baltikum.

Stude og Hansen havde besluttet at lade Martin Jochum Brandt i Lübeck betale gildet. Eller mere præcist: Efter at have lastet jagten, skulle Kruuse trække en veksels på Brandt, og sidstnævnte kunne så debitere beløbet på sin konto for handel med Stude. Rederen havde haft gode handelsforbindelser til det lybske handelshus i mere end 10 år, og han havde utvivlsomt foretaget tilsvarende transaktioner mange gange før. Men selvfølgelig skulle Brandt orienteres på forhånd, og det blev Hansens opgave. Hensigten var, at Brandt – straks efter at have modtaget Hansens brev – skulle fremsende et kreditiv (»godkendelsesbrev«) til Danzig, hvor Koustrup & From kunne se, at finansieringen var i orden. Og hvis det ikke var tilstrækkeligt til at fjerne evt. mistro i Danzig, måtte Kruuse endelig huske at hilse fra Butty i Königsberg – »naar de ville spørge ham ad, vil han sikkerlig bekræfte, at vi ere redelige Folk«.

Dersom turen i stedet skulle ende i Libau, var det skipperens opgave at fremvise den skriftlige ordre, brevet til Koustrup & From »som de frit kan brække« (dvs. bryde forseglingen) samt kontrakten mellem Stude og Hansen, »der er forsynet med begge vore Hænders Underskrift; Da jeg ikke paatvivler, at jo Anders Hansen er kiendt af dem som en formuende og riig Mand«. Men alle eventualiteter måtte tages i betragtning. Så hvis Brandt mod forventning ikke sendte kreditiv til Danzig, eller hvis Sorgenfrei & Co. vægrede sig ved at sælge på trods af Kruses mange papirer, var der kun ét at gøre: skipperen måtte give bodmeri (dvs. optage lån hos sælgeren

med pant i ladning og skib). I denne forbindelse bemærkede Stude, at det havde kostet ham 2700 rigsdaler (rd) at erhverve jagten året forinden.

Kruuse giver bodmeri

Kruuse endte sin rejse i Libau, og her blev jagten fyldt med 254 tdr. rug, 168 kg hør, 416 kg hamp og 4 fyrrebrædder. Brædderne blev brugt til at holde lasten i spænd. D. 26. juni var mandskabet klar til afgang, og skipperen udfærdigede, som han plejede, et *konossement* (dvs. en erklæring om skibets og skipperens navne, lastens omfang, leverandør, modtager og bestemmelsessted). Men man havde endnu ikke hørt livstegn fra Lübeck. Sorgenfrei & Co. havde ellers 4 dage forinden sendt bud til Danzig om at få kreditivet tilsendt derfra. D. 1. juli rakte tålmodigheden ikke længere; Kruuse benyttede sig af retten til at give bodmeri. Han kunne ikke vide, at han og hans principal uden tvivl ville have sluppet for en hel del bekymringer, hvis han bare havde ventet et par dage til. I bodmeribrevet måtte Kruuse skrive under på, at han ville betale ladningens værdi samt 10% bodmeripræmie senest 8 dage efter hjemkomsten – dog kun under forudsætning af, at ladningen nåede frem uden at lide skade.

Det er ikke vanskeligt at placere ansvaret for, at det gik galt. Det ligger hos Andreas Hansen. I kontrakten fra 12. juni forpligtede han sig til at kontakte Brandt »med Første Post« (dvs. inden for højst 4 dage), men først d. 22. tog han sig sammen og skrev til Lübeck. Brandt handlede langt mere professionelt. Efter at have sendt kreditiver til både Danzig og Libau afgav han d. 27. juni en »ordrebekræftelse« til Hansen. Brevet, der er skrevet i et formfuldendt dansk, indeholder bl.a. den interessante oplysning, at han havde pålagt handelshusene i Danzig og Libau at sende (kopier af) konossementerne til Lübeck, da det »er mig nødvendig for at kunde besøge Assurancen«.

D. 1. juli sendte også Koustrup & From et brev til Hansen. Her fik Slagelse-købmanden at vide, at kreditivet fra Lübeck først var kommet til Danzig selvsamme dag; det havde været en hel uge undervejs. Nu ville det selvfølgelig blive sendt videre til Libau så hurtigt som muligt...

Koustrup & From bedyrede ellers, at de hjertensgerne ville have indgået en handel med de sjællandske købmænd. Men de måtte indrømme, at tiderne var barske – både pga. krigen og pga. den restriktive preussiske handelspolitik. Polen var blevet delt mellem tre stormagter – Preussen, Rusland og Østrig – en halv snes år forinden, og det havde bestemt ikke været nogen fordel for næringslivet. Koustrup & From formulerede det på denne måde: »Vor Havns Blocquade hindrer al Handel og forårsager en aldeles Stilhed deri, dertil kommer at vi slet ingen Tilførsel have fra Ruslands og Østerriges Polske Deel, og kun liden fra Preussens. Hvede-Priserne vedligeholder sig derfor stedse høye ... At denne Artikkel er den Eneste af vor Regering til Udførsel tilladte af al Korn, er dem sikker bekendt«.

Ladningen under arrest

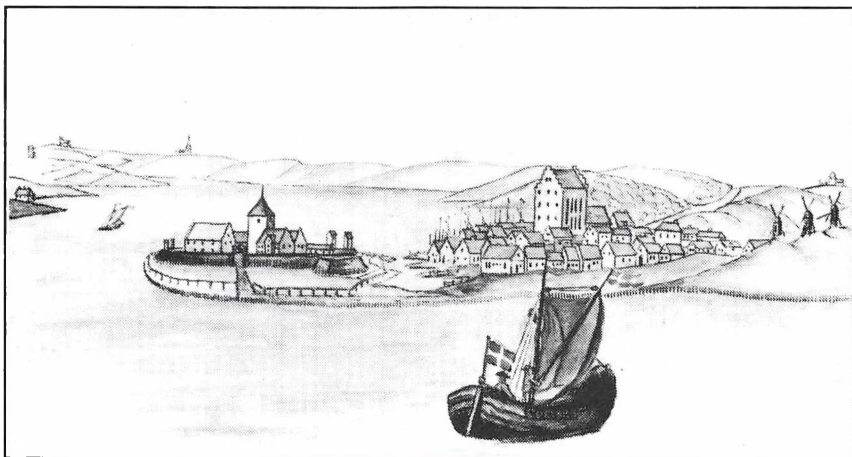
Der er ikke fundet breve fra perioden 2. – 21. juli, så det er ret uklart, hvad der er sket i de tre uger. Ud fra senere korrespondance kan man dog med stor sikkerhed slutte, at Sorgenfrei & Co. har fået Brandts vekslers i hænde, men har afvist dem med henvisning til, at de var forsynet med *protesters*. Dette betyder, at vekslerne på et eller andet tidspunkt har været forelagt en notar, der har registreret kreditors krav på debitor. Sådanne protester blev ofte foretaget i situationer, hvor debitor var økonomisk trængt, og kreditor søgte da at opnå større sikkerhed for at få sine penge igen i tilfælde af, at debitor gik fallit. Protestforretninger forudsatte, at debitor forinden var blevet spurgt, om han anerkendte fordringen eller ej. Vi kan ikke vide,

hvornår Brandts vekslers er blevet protesterede, for vekslers kunne som nævnt skifte ejermand mange gange, og formodentlig har Brandt »genbrugt« en veksler, som han har fået i hænde i forbindelse med en kreditgivning. Sorgenfrei & Co. må imidlertid have opfattet protesterne som et advarselssignal om, at der muligvis ikke var dækning for vekslerne.

Alt dette er dog kun spekulationer. Det eneste, vi ved med sikkerhed, er, at Libaufirmaet tog kontakt til grosserer Hans Staal Hagen i København for at få ham til at indkræve de ca. 2300 rd, som bodmerisummen udgjorde i danske penge. Brevets ordlyd kendes ikke, og det vides heller ikke, om de to handelshuse havde kontakt til hinanden i forvejen.

Staal Hagen måtte imidlertid også benytte sig af en kommissionær for at løse sin opgave. En københavnsk bekendt gjorde ham opmærksom på Korsør-købmanden Wincent Hansen, og d. 22. juli sendte grosserer den første forespørgsel til Korsør. Staal Hagen lovede provision til Hansen, ligesom han selv må have fået det fra Sorgenfrei & Co.

Wincent Hansen tog opgaven særdeles alvorligt. Han »bestilte« en *notarialforretning* til d. 24. juli. Notarius publicus var identisk med Korsørs borgmester og byfoged (dvs. dommer og politimester) Echarde Beck. Da det var Kruise, der havde udstedt bodmeribrevet, var det ham, der blev hjemsogt. Men skipperen lod selvfølgelig problemet gå videre til sin principal. Også Stude havde sit på et tørre – troede han. Han lagde Brandts og Koustrup & Froms breve fra d. 27. juni og d. 1. juli på bordet og krævede sig fritaget for videre tiltale. Men så nemt var det ikke. Wincent Hansen måtte først forhøre sig hos Staal Hagen. Imedens blev skib og ladning anbragt under arrest for at holde den københavnske grosserer skadesløs. Arrest var en ganske almindelig foranstaltning i en sådan situation.

Med sine 1200 indbyggere og ca. 200 ejendomme var Korsør en mellemstor købstad i 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet. Dimensionerne stemmer ikke helt, men alligevel giver H. Eegbergs tegning fra 1746 et ganske godt indtryk af byens topografi. Midt i billedet ses fæstringen, der var forbundet med resten af byen ved en dæmning. Helt til venstre ses det ensomtbeliggende hyrdehus på Halskov. (Kgl. Bibl.)

En jødisk redningsmand

Nu tog Andreas Hansen affære. Om det skete efter egen tilskyndelse eller efter pres fra Stude, må stå hen. Under alle omstændigheder anmodede han Beck om at stille sagen i bero en uges tid. I mellemtiden ville han rejse til København og forsøge at finde en ordening med Staal Hagen.

Inden dette møde kom i stand nåede grossererens dog at besvare Wincent Hansens forespørgsel. Der var aldeles ingen pardon over for Stude. Staal Hagen erklærede, at det var »gandske ubekjendt«, hvorvidt der var trukket veksler hos Brandt »eller om noget paa denne Maade er betalt, og jeg kan ikke indlade mig herpaa, men maae ifølge Bodmeriet fordre Betaling«. Staal Hagen accepterede dog at lade sagen henstå »een Postdag«, ifald der skulle indløbe noget.

Da Andreas Hansen dukkede op på Staal Hagens kontor, var grossererens bortrejst. Hans fuldmægtig stillede sig totalt afvisende over for Slagelse-købmandens tilbud om at anvise en københavnsk kautio-

nist; kun rede penge var i orden. Fuldmægtigen krævede betaling for både ladning, assurance, arrestforretning og bodmeripræmie. Andreas Hansen accepterede det hele – med én undtagelse: »bomerie betalte ieg ingen lunde paa Studes vegne«. (Citat fra brev til Beck d. 28. juli)

Det lykkedes faktisk at skaffe pengene – bortset fra bodmeripræmien, altså. Men opgaven var unægteligt vanskeligere, end Andreas Hansen havde forestillet sig. »Khvn er Stoer; men Faae har nogen at tiene andre med, saa ieg har haft endeel Løberie og Uleilighed«, lyder det i brevet til Beck. Og i et brev til Stude indrømmede han, at han havde været lige ved at miste håbet, men fik så »endelig fadt paa en goed Mand, men en Jøde« (en vekselrer). Herefter kontaktede han Hans Wassard – en grosserer, der i mange år havde haft meget gode kontakter til Stude og andre købmænd i Sydvestsjælland. Wassard modtog pengene og fik fuldmagt til at bringe sagen i orden med Staal Hagen, når han var tilbage i byen. Andreas

Hansen havde nemlig kun mulighed for at være i København nogle ganske få dage.

Studes sidste chance

Andreas Hansens manglende vilje til at betale bodmeripræmie fik afgørende betydning for sagens videre forløb. D. 5. august kunne Staal Hagen meddele sin kommissionær i Korsør, at Wassards betaling ikke var tilfredsstillende, »da jeg maae staae Vedkommende til Ansvar for heele Beløbet«. Men Staal Hagen havde skam vist sin gode vilje, lod han forstå. Han havde tilbudt Wassard at deponere hele beløbet inkl. præmie. Så ville han kontakte Sorgenfrei & Co. og spørge, om de var villige til at give afkald på præmien, og hvis det var tilfældet, ville Wassard naturligvis få dette beløb tilbage. Imidlertid havde Wassard afslået det fine tilbud...

D. 5. august fik Wincent Hansen rettens godkendelse af, at arrestforretningen var lovlig. Han benyttede den hurtigste og billigste metode til at opnå dette, idet han indstævnedes Stude og Kruise for den lokale *forligskommission*, og her måtte de to mænd vedgå, at det formelle grundlag for arrestforretningen var i orden.⁹⁾ Herefter var vejen banet for at sætte skibet og ladingen på auktion, og i et brev af 12. august gav Staal Hagen da også Wincent Hansen bemyndigelse til at træffe denne foranstaltning.

Stude forsøgte at komme disse manøvrer i forkøbet: D. 13. august indgav han en opbudserklæring til skifteretten i Korsør. Der står intet direkte om den aktuelle sag i den usædvanligt lange begrundelse for beslutningen, omend man roligt kan henregne bodmerisagen under de to første punkter: forfejlede handelsspekulationer

og udeblivelsen af en betydelig kredit. Men Stude gjorde opmærksom på, at der var mange andre årsager til den vanskelige økonomiske situation: manglende betaling fra debitorer, tyverier fra varelageret, udgifter til bygninger og fartøjer, tab i forbindelse med andre købmænds fallitter osv. osv.

Studes disposition er ikke noget enestående eksempel på, at en arrestforretning blev besvaret med en opbudserklæring. Der kunne være flere formål med en sådan handling. I de fleste tilfælde har der antagelig været et ønske om at vinde tid og et håb om at opnå en fordelagtig afbetalingsordning med kreditorerne. Men erklæringen kan også tages som udtryk for, at købmanden reelt havde opgivet at komme videre med sin handel og i den situation ønskede at tilgodese så mange kreditorer som muligt.

Retssag mod Andreas Hansen

Det lykkedes ikke for Stude at lægge hindringer i vejen for Staal Hagens kommissionær. Wincent Hansen mødte op i boet allerede d. 13. august. Her accepterede skifteretten, at kornet og de øvrige varer blev transporteret op i et magasin, hvor Wincent Hansen kunne føre tilsyn med det indtil auktionsdagen. Her købte Andreas Hansen 140 tdr. rug, altså lidt over halvdel af kornet. Vanskeligere var det at få jagten afsat. Først ved 3. auktion (d. 26. september) blev den presset op på 1650 rd, hvad der dog stadigvæk lå ca. 600 rd under vurderingssummen. Køberen agerede pr. kommission, men en uge senere blev det afsløret, at den nye ejer var – Wincent Hansen, der således fik en ikke

9) Forligskommissioner blev oprettet i 1795 for at lette presset på de almindelige retsinstanser. Retsproceduren i kommissionerne var meget enkel, og der skulle kun betales (et beskedent) honorar til forligskommissærer og protokolførere, når der blev opnået forlig. Lotte Dombernowsky har i »Slagsmaale ere nu om Stunder langt sjældnere ...«. Odense 1985, påvist, at de fynske forligskommissioner omkring 1800 havde en betragtelig søgning – ikke mindst af almuefolk, der ellers ikke gjorde brug af retsvæsenet.

ringe sidegevinst ud af Studes bodmerisag.¹⁰⁾

Alt i alt indbragte de to auktioner ca. 3400 rd, og skifteretten kunne således allerede d. 30. september udbetale bodmerisummen til Wincent Hansen, der naturligvis sendte beløbet videre til Staal Hagen. Men for boet var det en alvorlig bêt, at auktionerne ikke havde indbragt flere penge, og blikket blev nu atter rettet mod Andreas Hansen. Skifteforvalteren regnede ud, at hans »Uefterrettelighed« i juni til sammen havde kostet boet 837 rd 61 skilling, og pr. brev blev han tilspurgt, om han »godvillig« ville afstå dette beløb til boet. Da der ikke indløb nogen reaktion, blev Andreas Hansen indstævnet for forligskommissionen i januar 1807. Her kunne der ikke opnås enighed, hvorfor kommissionen på sædvanlig vis overlod det til sagsøgeren at anlægge sag ved bytinget. Dette synes ikke at være sket. Under alle omstændigheder modtog boet aldrig nogen penge fra Slagelse-købmanden.

Bobehandlingen blev først afsluttet i august 1808, og den endte som ventet med et stort underskud. Al ejendom var bortauktioneret, men alligevel ser familien Stude ud til at have klaret sig pænt gennem krisen. Familien var blevet boende, og to bekendte havde opkøbt en masse møbler og andet indbo og stillet det til rådighed for Stude. Den gamle reder havde også beholdt 3 af de 4 tjenestefolk.

Hans Jørgen Stude døde kun 3 måneder efter afslutningen af fallitboet. Hans dødsbo giver indtryk af, at han havde genetableret et lille værtshus. Og så havde han i øvrigt fået en tjans som byens havnefoged. Jo, Stude holdt forbindelsen til det maritime vedlige til det sidste.

Tillid eller mistro

Historien om Studes sidste handel kaster lys over mange spørgsmål. Fx. giver den et godt indblik i forholdet mellem reder, befragter og skipper – og deres beføjelser og ansvar. Men historien siger også meget om handelsteknik og betalingsformer, om den udprægede brug af kommissionærer – endda i flere led – og om de politiske forholds indflydelse på international handel. Men først og fremmest får vi et usædvanligt godt indtryk af den omfattende brevkommunikation, der var forbundet med en ganske almindelig korntransport. Postvæsenet spillede en væsentlig rolle for, at handelen kunne forløbe gnidningsfrit, og den omstændighed, at Stude og Andreas Hansen sendte Kruuse afsted, førend de havde indhentet svar fra Brandt, tyder på en ganske stor tillid til postvæsenets effektivitet. Men den viser også, at personligt kendskab og tillid var vigtige forudsætninger for at få handelen til at fungere fornuftigt og smidigt. Relationerne til Sorgenfrei & Co. og Staal Hagen viser derimod, at mistro – og den dermed forbundne manglende fleksibilitet – kunne få fatale konsekvenser. Anvendelsen af kommissionærer virker heller ikke særligt smidigt i den givne situation; problemet består i, at kommissionærerne (her: Staal Hagen og Wincent Hansen) blev udstyret med et bundet mandat – eller i alt fald opfattede det på denne måde.

Historien om Stude rummer også mange dunkle punkter. Først og fremmest kan det undre, at bodmerisagen blev ført igennem til den bitre ende til trods for, at den nødvendige pengesum faktisk blev bragt tilveje hele to gange (først fra Brandt og siden fra den jødiske vekselerer).¹¹⁾ Her

10) Korsør byfoged. Auktionsprotokol 1799 – 1810, s. 258ff.

11) Navnlign virker dette slående, når man sammenligner med situationen i 1798, hvor Studes virksomhed blev reddet, selv om kreditorerne mistede 3/4 af deres penge.

Som så mange andre danske købmænd omkring 1800 var Hans Jørgen Stude stærkt afhængig af tysk kapital. Ironisk nok var det også tysk handelskapital, der i 1977 fældede dødsdommen over Studes firlængede gård. Købmandsgrunden »prydes« i dag af en ALDI-forretning. (Korsør lokalhistoriske arkiv)

savner vi præcis viden om Sorgenfrei & Co's beslutningsgrundlag. Ligeledes kan Andreas Hansens afvisning af at skaffe bodmeripræmien, der dog kun udgjorde en lille del af hele beløbet, virke noget besynderlig. Men måske mente han blot, at han havde gjort sin pligt og, at Stude nu måtte sørge for resten. Alligevel er det ikke helt urimeligt at stille spørgsmålet: Var Studes fallit

kun et resultat af et sammenfald af uheldige omstændigheder, eller var der nogen, der »skubbede på«, fordi de havde en interesse i at skaffe en konkurrent af vejen – eller fordi Stude havde gjort sig skyldig i »ubesindig Speculation« til skade for andre? Eller sat på spidsen: Blev Stude offer for en studehandel?

Jørgen Mikkelsen

Underdanigst Pro Memoria!

- en anmeldelse

Af forskningsstipendiat, cand.phil. Michael Bregnsbo, Institut for Historie, Københavns Universitet.

Underdanigst Pro Memoria! Indberetninger til amtmænd på Sjælland med Møn, Lolland-Falster og Bornholm 1720-1860. Arki.Varia/Lokalhistorisk Afdeling, Kbh. 1992 (129 sider)

Til grund for lovgivningen under enevælden lå allehånde oplysninger om lokale forhold, indhentet hos lokale myndigheder. Regeringskontorerne i København udbad sig oplysninger via *amtmændene*, der på sin side indhentede oplysningerne (*indberetninger*) fra de lavere instanser (præster, sognefogeder, magistrater, herreds- og byfogeder m.fl.). Amterne udgjorde således omdrejningspunktet i kommunikationen mellem centralmagt og lokalsamfund. Indberetningerne kunne dreje sig om mangfoldige lokale forhold, og de er – som det vil fremgå – vigtige kilder til mange sider af historieforskningen. Alligevel har de hidtil været forholdsvis upågtede. Det skyldes, at de har henligget i de store amtsarkiver på Landsarkiverne uden at det var muligt på forhånd at vide, om der overhovedet fandtes indberetninger i et givent amtsarkiv om et bestemt emne, hvad og hvor meget der i givet fald fandtes, og hvilke år, de omfattede. De mange pakker i amtsarkiverne inden for det sjællandske-lolland-falsterske og bornholmske landsarkivs område er nu på foranledning af Lokalhistorisk Afdeling ved Institut for Historie, Københavns Universitet, blevet gennemgået systematisk for disse indberetninger for perioden 1720-1860. Resultatet er blevet udgivet i samarbejde med

Landsarkivet for Sjælland m.m. Derved er et værdifuldt, men hidtil »skjult« kildemateriale, blevet synliggjort. Indberetninger om mange forskellige forhold og emner er nu kommet for dagens lys. En række historier er nu klar til at blive fortalt. En mængde interessante forskningsopgaver ligger og venter. Her skal blot nævnes et par eksempler, der kan give en idé om, hvor vidtfnvendende, forskelligartet og spændende dette indberetningsmateriale er:

Socialhistorisk interesserede vil i indberetningerne om sognedistrikternes forsørgelsesplaner fra Maribo Amt 1804-13 kunne finde »lister over de fattige i sognet«. Det oplyses, at disse lister indeholder oplysninger om fødested, alder, helbred, tilstand, levned m.m. samt forslag til hvordan fattighjælpen ydes. Oplysningen om fødested betyder, at også slægtsforskere har fået et nyttigt hjælpemiddel i hænde. Landbrugshistorikere kan glæde sig over indberetninger fra op til flere amter om kornhøstens udfald, studehold, hoveriforhold, tobaksavl og priser på korn- og fedevare. Visse emner appellerer til den umiddelbare nysgerrighed. Således når man læser, at der i Holbæk Amtsarkiv findes indberetninger fra 1773-76 »om krap og krapplantager samt om, hvem der dyrker krap«. Interesserede i sygdoms- og sundhedsforhold kan finde indberetninger om vaccinationer, veneriske sygdommes udbredelse, jordemodervæsen m.m. Fra Roskilde Amt i 1740 findes fra en del af amtets sogne indberetninger om skoler på landet med oplysninger om bl.a.

degneboliger, manglende skolebygninger, skolebørnenes geografiske rekruttering, lærernes løn m.v. I øvrigt kan blandt meget andet nævnes indberetninger om kriminalitet blandt fattiglemmer, om udstedelse af kludesamlerpas, om verserende kriminalsager, mosaiske troende, skovenes tilstand, strandvaskere, færgetakster og ulovlig brændevinsbrænding.

Der er altså tale om relevant kilde-materiale ikke blot til lokalhistorien, men til næsten alle sider af samfunds- og kulturhistorien generelt. Oplysningerne fra de mange indberetninger vil givetvis kunne forøge vor viden samt udbygge og nuancere hidtidige opfattelser.

Indledningsvis redegør Karl Peder Pedersen kyndigt og informativt for indberetningernes kildeværdi og tilblivelsesfor-

hold, og Knud Prange skildrer, hvordan arbejdet rent praktisk er blevet grebet an. Materialet er ordnet kronologisk amtsvis. Søgning på konkrete emner muliggøres af et sagregister, inddelt i overordnede emnegrupper, samt af et generelt stikordsregister. Foruden disse konkrete emner må der i et så omfattende materiale om forholdet mellem myndigheder og befolkning tillige være gode muligheder for at finde noget om de holdninger (mentaliteter), der har gjort sig gældende hos begge parter.

Det er meget fortjenstfuldt, at disse vigtige kilder til så mange sider af historien nu er gjort lettere at finde frem til. Forhåbentlig vil flere arkivfonds med tiden på lignende vis blive gjort lettere tilgængelige.

Michael Bregnsbo

Indholdsfortegnelse til 1066 23. årgang

Nr. 1		side
Nynne Helge	Kampen om sjælene	3
Jan Pedersen	Burmeister & Wain og mælkecentrifugen 1881-1910	12
Inga Thomas & Flemming Jensen	Gammelt værk i nye klæder (anm.)	23
Poul Erik Olsen	Friere adgang til statens arkiver	26
Kim Furdal	Dansk eller tysk (anm.)	30
Jørgen Mikkelsen	Ved vejs ende I	bagsiden

Nr. 2		
Bjarne Weesch	Da Holger og konen sagde ja til ridefogdens tilbud	3
Paw Stylsvig Jeppesen	Fra fæstebonde til prioritetsbestyrer	12
Tove M. Kristensen	Bornholmerens husmandslov	23
Jørgen Mikkelsen	Ved vejs ende II	bagsiden

Nr. 3		
Mads Kirkebæk	Sådan er kineserne!	3
Martin Poulsen	Kaos, kriminalitet og konjunkturer	13
Anders Holm Rasmussen	Hvor ved vi det fra? (anm.)	25
Kai Verner Nielsen	Gejstlighedens syn på samfund og øvrighed (anm.)	26
Mikael Jalving	Tanker i en fængselscelle (anm.)	29
Jørgen Mikkelsen	Ved vejs ende III	bagsiden

Nr. 4		
Jette Mackintosh	Politik, kultur og religion i et indvandrersamfund	3
Thorkild Kjærgaard	Økohistorie	11
Jes Fabricius Møller	Den økohistoriske udfordring	16
Jørgen Mikkelsen	Den sidste Studehandel	19
Michael Bregnsbo	Underdanigst Pro Memoria! (anm.)	29
Redaktionen	Indholdsfortegnelse 23. årgang	31
Jørgen Mikkelsen	Ved vejs ende IV	bagsiden

Forfattere

Bregnsbo, Michael	Underdanigst Pro Memoria!	4:29
Furdal, Kim	Dansk eller tysk	1:30
Helge, Nynne	Kampen om sjælene	1:3
Jalving, Mikael	Tanker i en fængselscelle	3:29
Jeppesen, Paw Stylsvig	Fra fæstebonde til prioritetsbestyrer	3:12
Kirkebæk, Mads	Sådan er kineserne!	3:3
Kjærgaard, Thorkild	Økohistorie	4:11
Kristensen, Tove M.	Bornholmerens husmandslov	2:23
Mackintosh, Jette	Politik, kultur og religion i et indvandrersamfund	4:3
Mikkelsen, Jørgen	Ved vejs ende I-IV	bagsiderne
Møller, Jes Fabricius	Den økohistoriske udfordring	4:16
Nielsen, Kai Verner	Gejstlighedens syn på samfund og øvrighed	3:26
Olsen, Poul Erik	Friere adgang til statens arkiver	1:26
Pedersen, Jan	Burmeister & Wain og mælkecentrifugen 1881-1910	1:12
Poulsen, Martin	Kaos, kriminalitet og konjunkturer	3:13
Rasmussen, Anders H.	Hvor ved vi det fra?	3:25
Thomas, Inga & Jensen, Flemming	Gammelt værk i nye klæder	1:23
Weesch, Bjarne	Da Holger og konen sagde ja til ridefogdens tilbud	3:3

Ved vejs ende IV

Af arkivarvikar, cand. mag. Jørgen Mikkelsen, Rigsarkivet

Den 21. december 1787 gik en 37-årig venezuelansk købmandssøn i land i Helsingør. Francisco de Miranda var hans navn. Han var på dannelsesrejse og havde i de foregående tre år aflagt besøg i bl.a. Amsterdam, Berlin, Prag, Wien, Rom, Athen og Konstantinopel. Men vigtigst var opholdet i Rusland, hvor han opnåede kejserinde Catharina's fortrolighed. Ved afrejsen lod hun udarbejde en anbefalingskrivelse, som blev sendt til officielle russiske repræsentanter i udlandet. Takket være dette brev fik Miranda en fin modtagelse hos den russiske gesandt i København, der lagde bolig til og sørgede for at introducere den fremmede gæst for de mest indflydelsesrige danske politikere.

Miranda var omhyggelig med at føre dagbog. Rejseindtrykkene fra Danmark blev i 1987 udgivet af Haavard Rostrop, og han har forsynet sin bog – »Miranda i Danmark« – med et meget omfattende noteapparat. Rejsejournalen viser, at Miranda var en mand med markante synspunkter. Om kongefamilien lyder det således: »Har man nogensinde set magen til vrangbillede af en familie«. Kun kronprins Frederiks søster, Louise Augusta, fik pæne ord med på vejen.

I løbet af det 2½ måned lange ophold i København nåede Miranda at besøge en række af byens institutioner. Navnlig fængslerne blev studeret med stor interesse, og gennem rejsejournalen får vi et meget detal-

jeret og rystende billede af vilkårene for de indsatte.

Fra København gik turen gennem Sjælland, Fyn, Slesvig og Holsten. Mange steder lyder der kritiske ord om det danske transportvæsen. Stærkest kommer dette til udtryk i beskrivelsen af Storebælts-overfarten (den 19. marts). »Mit stakkels køretøj blev splittet ad i tusind stykker og bragt ombord paa 2 smaa baade«, skriver Miranda. Bagefter gik han selv ombord »i en af hine saakaldte snebaade med 4 aarer og fem mands besætning«. Sejlturen forløb uden problemer, men »for hver mil tog vore søfolk deres slurk brændevin, hvilket synes at være disse folks vigtigste næringsmiddel«. Efter ankomsten til Nyborg truede »de røvere«, som skulle samle vognen »med, at de ville lade mig blive paa stedet, hvis jeg ikke betalte dem overtaxt«. Dog makkede de ret, da kaptajnen lod forstå, at Miranda var kurer. »Men saa begyndte bønderne med hestene paa samme maade, idet de ikke ville slaa sig til taals med, at de fik 4 gange den fastsatte sum.« Miranda følte sig nødsaget til at forhøje betalingen endnu mere, men så »begyndte de slyngler at tigge mig om drikkepenge! Og fordi jeg ikke gav dem mere ... begyndte de at skille vognen ad igen ... Her ser man, hvilken god orden, der hersker i Danmark!«, vrisser vor venezuelanske verdensmand.

Jørgen Mikkelsen